

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Voetius en Utrecht / F.G.M. Broeyer.
Auteur(s)	Broeyer, F.G.M.
In	<i>De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989</i> / red.: J. van Oort ... [et al.]. (Kampen, Kok, 1989), p. 57-72.
Copyright	2007 / F.G.M. Broeyer Kok Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.30; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000579

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Dr. F.G.M. Broeyer

Voetius en Utrecht

In een gedachtenisrede direct na zijn dood werd Gijsbertus Voetius geprezen als de man door wie de Nederlandse reformatie als het ware ‘een nieuw leven’ gekregen had. De term ‘Nadere Reformatie’ was toen nog niet het begrip dat het nu is. Maar deze typering van Voetius en zijn invloed door zijn collega-predikant Cornelis Gentman is treffend, omdat zij zo dicht in de buurt komt van het hedendaagse oordeel. Voetius geldt immers als één van de meest prominente figuren van de beweging van de Nadere Reformatie. Volgens Gentman had Voetius Utrecht tot een tweede Jeruzalem gemaakt, waarvandaan het Woord in alle richtingen was uitgegaan¹.

Gentman vergeleek Voetius met Willem Teellinck op het belang van beide mannen voor de ‘Practycke der Godsaligheyd’ in de Verenigde Nederlanden. Hij zei, dat Teellinck daarvoor gewichtig was door wat hij in de Nederlandse taal geschreven had, en Voetius door wat van hem in het Latijn afkomstig was². Uit die vergelijking zou gemakkelijk de conclusie kunnen worden getrokken, dat Voetius geheel bij Teellinck in de schaduw stond. Maar zo bedoelde Gentman het zeker niet. Hij wilde Voetius juist lof toezwaaien. In een tijd, dat de universitair gevormde theologen en allen die verder tot de intellectuele elite behoorden, perfect Latijn kenden, klonk zo’n compliment volstrekt serieus. Onder meer met zijn ‘Disputationes’ over praktische vraagstukken en ‘Exercitia Pietatis’ heeft Voetius een enorme invloed uitgeoefend³. Hij maakte school met zijn opvattingen over de Godsvrucht. Anderen irriteerde hij er mee, te meer vanwege die bijval. Tegenstanders vonden, dat hij de christelijke vrijheid ondermijnde. ‘Sijne Discipulen noemde men daerom Voetianen, als oft een Secte, ja een sware Ketterije waer’, stelde Gentman vast⁴.

De tranen

Een van de fascinerende verhandelingen in Voetius’ ‘Exercitia Pietatis’ is die over de ‘lachrymae’, de tranen. Aan het slot van het voorafgaande hoofdstuk vertelde hij, dat

1. C. Gentman, *Allon Bachuth, of Lyck-Predikatie, over de Dood van den Hoog-beroemden Heere Gijsbertus Voetius*, Utrecht 1677, 12.
2. *L.c.*, 20.
3. De vijf delen van de ‘Disputationes’ verschenen van 1648 tot 1669. ‘Exercitia Pietatis’ werd in 1664 gepubliceerd.
4. Gentman, *Allon Bachuth*, 19.

F.G.M. BROEYER

hij bij zijn onderwijs aan de Utrechtse Academie op 24 juni en 13 juli 1637 aandacht aan het thema besteed had. Het toen door hem gesprokene gaf hij met een aantal veranderingen en aanvullingen in de 'Exercitia Pietatis' uit⁵. Het jaartal 1637 frappeert. Op 12 maart 1637 was hij namelijk als stadspredikant te Utrecht bevestigd, waardoor hij toen opnieuw het werk op zich nam, dat hij gedurende zoveel jaren had verricht. Slechts enkele maanden later verdiepte Voetius zich dus in dat thema van de tranen⁶. In zijn 'Exercitia Pietatis' van 1664 wijdde hij er het zesde hoofdstuk aan, het hoofdstuk dat volgde op het caput over het berouw⁷. Want in dat kader meende hij aan de tranen een bespreking te moeten wijden. De mens, die in nood verkeert over zijn zonde, dient zijn toevlucht bij Jezus Christus te zoeken en bij Hem met zijn berouw te komen om vergeving te krijgen. Voetius' ondervinding als pastor was, dat een oprecht, diep gevoeld berouw dikwijls met tranen gepaard ging. Als hoogleraar trachtte hij die ervaring theoretisch te onderbouwen.

Voetius placht zijn uiteenzettingen rijk te voorzien van verwijzingen naar andere literatuur, die de lezer konden helpen om de kennis omtrent een onderwerp te verbreden. In zijn verhandeling over de tranen noemde hij echter maar heel weinig auteurs. Uit een dergelijk gegeven volgt de voor de hand liggende conclusie, dat er betrekkelijk weinig over het thema bestond en Voetius hier kennelijk origineel is geweest.

In de tijd van de vroege kerk hielden zich, schreef hij, Ephraem Syrus en verder Basilius met het thema van de tranen bezig. Voor de middeleeuwen haalde hij de prior van het Karthuizerklooster te Leuven, Florentius Batavus met nadruk aan, toen hij de opmerking maakte, dat er bij de auteurs over de vroomheid slechts hier en daar in hun werken verspreid iets te vinden was. Hoewel het geen practicale schrijvers waren noemde hij verder Petrus Martyr, William Innes en John Lesly als protestanten. Dan was er het recente (1661) 'Wenen der Tortelduive' van de predikant Simon Oomius. En tenslotte vermeldde hij enkele rooms-katholieke schrijvers en filologen⁸.

Wat Voetius over de tranen schreef is juist daarom ook zo interessant, omdat er in de acta van de Utrechtse kerkeraad meer dan eens gesproken wordt over mensen die in tranen uitbarstten door spijt en verdriet over de gedragingen waarvoor zij ter verantwoording geroepen waren. In het merendeel van de gevallen noteerde de predikant, die als secretaris van de kerkeraad optrad, slechts dat de betrokkene zijn of haar leedwezen betuigd had, berouw toonde of genoegdoening gegeven had. Acta zijn nu eenmaal formele verslagen. Maar menig predikant-secretaris kon het toch niet laten om te schrijven, dat iemand tekenen van 'oprechte bekeeringe' had laten

5. *Exerc. piet.*, 222.

6. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, 3, Leiden 1914, 104, 105.

7. *Exerc. piet.*, Caput V De Praxi Resipiscentiae, ejusque actibus seu partibus tribus; Caput VI De Lachrymis et Opposito Risu. Er is dus ook een deel van het zesde hoofdstuk aan het lachen gewijd. Daarin komt de mogelijkheid van een passende, door God opgewekte lach aan de orde.

8. *L.c.*, 253, 285, 286.

zien, of, exacter zelfs, tranen vergoot, ‘bitterlyck geschreyt’ had⁹. Het omgekeerde kwam trouwens eveneens voor. De predikant-secretaris tekende dan op, dat de vergadering geen vertrouwen had in de oprechtheid van het berouw en enkele leden vroeg om de desbetreffende persoon verder te ‘bewercken’, gelijk het heette¹⁰. Van gemeentelieden, die door de kerkeraad ontboden werden, verwachtte men dus tekenen van berouw en tranen namen daaronder een plaats in. Als de kerkeraadnotulen, die alleen over de gezamenlijke houding van de predikanten en ouderlingen ten opzichte van het berouw handelen, daar reeds gegevens over bieden, is het geen stoutmoedige veronderstelling, dat ook bij het persoonlijke pastorale contact tranen vloeiden. In zijn ‘Exercitia Pietatis’ sprak Voetius trouwens in de eerste plaats over het berouw in de directe relatie tussen God en mens. Niemand was verplicht om verborgen, aan de buitenwereld onbekende zonden tegenover predikant of kerkeraad te openbaren. Men kon dit doen om zijn geweten te ontlasten, maar het hoefde niet. Een en ander nam echter niet weg, dat men zich zelf moest onderzoeken en de eigen zonde erkennen¹¹. Met het oog op deze plicht gaf hij onder meer het advies een zondencatalogus als die van Nicholas Byfield te gebruiken. Ook het ‘Biecht-Boeckken’ van Josias van Houten, dat hij met aanvullingen uitgegeven had, beval hij hartelijk aan om ten overstaan van God tot de ware kennis van de eigen zondigheid te komen¹². De predikanten waren gewoon om voorafgaand aan de avondmaalsviering, die viermaal per jaar plaatsvond, de gemeentelieden te bezoeken. Blijkens de acta werd menigmaal op de kerkeraadvergadering afgesproken, op welke zonden zij de mensen dan zouden wijzen. Ditzelfde gold voor de ‘proefpredikaties’, die ter voorbereiding van het avondmaal werden gehouden, en de preken op de vast- en bededagen. Zondebesef werd een onmisbaar facet van het geloofsleven geacht. Zondebesef was noodzakelijk om berouw te kunnen hebben. Een diep zondebesef, een nederig weten, dat men volstrekt afhankelijk van Gods barmhartigheid was, een intens berouw: dit alles maakte tranen tot een ongetwijfeld veel voorkomend verschijnsel, waarvan de kerkeraadacta slechts een beperkt idee geven.

Voetius begon zijn verhandeling over de ‘lachrymae’ met de uitspraak: ‘Nadenken over de tranen in dit tranendal is allesbehalve misplaatst voor een mens, laat staan

9. Vgl. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (GA Utrecht), Hervormde Gemeente, Acta Kerkeraad, 6-4-1657, 29-3-1658, 24-1-1659, 28-3-1659, 11-4-1659, 19-12-1659, 22-9-1662, 5-1-1663, 6-7-1663, 6-10-1665, 31-12-1666, 20-7-1674, 7-7-1676.

10. Vgl. *L.c.*, 11-1-1658, 29-3-1658, 18-4-1659, 8-7-1659, 23-9-1659, 25-11-1661, 9-10-1663 ‘en ’t berouw heeft nog sulcke uijtdruckselen niet als...’, 7-12-1674.

De in het gewest Utrecht van kracht zijnde Dordtse kerkorde eiste tekenen van boetvaardigheid. Maar in de interpretatie hiervan kon de ene kerkeraad van de andere verschillen. De tekenen van boetvaardigheid worden genoemd in art. 75 van de Kerkorde; vgl. C. Hooijer, *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638) en het Concept-reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap in het Koninkrijk Holland 1809*, Zalt-bommel 1865, 458.

11. *Exerc. piet.*, 161. ‘Nemo tenetur, aut in conscientia obligari potest, ad occultum peccatum suum, ministro aut synedrio revelandum; nec potest minister homines ad hoc hortari.’

12. *L.c.*, 183, 184.

F.G.M. BROEYER

voor een christen: Niets is voor ons immers normaler dan tranen, want de aanvang, de loop en het einde van ons leven worden er overvloedig door besproeid¹³. Volgens Voetius kwamen ze altijd voor bij mensen, die waarachtig bekeerd waren en de Geest der vernieuwing bezaten, want er bestond een genade van de tranen. Naarmate de genade groter was, waren de tranen overvloediger en werden ze vaker gestort. Hij citeerde hierbij de Schriftteksten Ezech. 9:4, Rom. 8:23,26 en 2Cor. 5:4,5¹⁴. Voetius ontleedde ook bij dit onderwerp, welke onderscheidingen er gemaakt dienden te worden om er de juiste visie op te hebben. Zo ging hij uitvoerig op de oorzaken in. De belangrijkste 'causa efficiens', werkende oorzaak vond hij in God met Zijn Heilige Geest. De Geest was het, 'die onze ogen van tranen voorzag, die de rotssteen van ons hart openbrak, de fontein deed ontspringen en maakte, dat de stromen gingen vloeien'¹⁵. Tot de oorzaken van een lagere categorie rekende hij de beschouwing van de ellende in dit leven. 'Est enim schola crucis, schola lucis', 'De school van het kruis is immers de school van het licht', poneerde hij¹⁶. Ook met de effecten van de tranen hield Voetius zich bezig. Met een herinnering aan de woorden van de Bergrede in Matth. 5:4 zag hij die wat de gelovige betrof in de vermeerdering van de geestelijke vreugde en de hemelse glorie na dit leven¹⁷.

Voetius had de gewoonte om in zijn verhandelingen een aantal vragen, die naar aanleiding van het besprokene rezen, te beantwoorden. In het tweede deel van dit hoofdstuk over de 'lachrymae' behandelde hij de kwestie, of aan mensen die niet in staat waren om tranen te vergieten de genade ontbrak. Zover wilde Voetius echter niet gaan. In een dergelijk geval was het voldoende, dat het hart weende, dat er onuitsprekelijke zuchten geslaakt werden, meende hij. Maar deze opmerking belette niet, dat hij het belang van een opwekking tot tranen beklemtoonde en over de noodzaak ervan sprak¹⁸.

Als deze gedachten over de onontbeerlijkheid van zichtbare tekenen van berouw in aanmerking genomen worden, is de ogenschijnlijke hardheid van de Utrechtse kerkeraad tegen personen die aangepakt werden vanwege allerlei overtredingen van

13. *L.c.*, 222. 'De lachrymis in hac lachrymarum valle meditari non alienum ab homine, nedum a Christiano: Nihil enim lachrymis nobis familiarius, cum exordium, curriculum, et terminus vitae nostrae ubertim iis irrigetur.'

14. *L.c.*, 224, 225. 'Subjectum earum sunt vere conversi et innovationis spiritu praediti. Unde peculiari-ter dicuntur dolentes, gementes Ezech. 9. vers. 4. qui gemitibus inenarrabilibus ex hoc tabernaculo ingemiscunt Rom. 8.23.26 et 2. Cor. 5.4.5. Illis enim propria est haec gratia lachrymarum. Quo autem majus incrementum in ipsis sumpsit nova creatura, quo fortior gratia, eo uberius, frequentius, et facilius lachrymarum effluxus.'

15. *L.c.*, 225. 'Spiritus ipse enim salvatrem aquam cordibus, aquam oculis nostris suppeditat, ipse siccitates nostras perflat, ipse percutit rupem cordis nostri et fontem aperit et flumina erumpere facit...'

16. *L.c.*, 227.

17. *L.c.*, 231.

18. *L.c.*, 283. 'Undecima, An destituti sint gratia lachrymarum, quibus propter peculiarem complexionem, aut nimiam doloris constrictionem lachrymae non prorumpunt. Resp. Neg. Sufficit enim tali in casu si cor lachrymetur, si gemitus edantur inenarrabiles.'

de gedragscode, die toen voor een gereformeerd christen gold, beter te begrijpen. De kerkeraad kreeg bijvoorbeeld vanzelfsprekend te maken met dronkenschap, ruzies tussen mensen en problemen in de man-vrouw relatie. Veel begrip voor de achtergronden van dit soort zaken lijken de predikanten en ouderlingen daarbij op het eerste gezicht niet te hebben. Bij de twisten werd dan nog wel gekeken naar de oorzaak en geholpen met het zoeken naar een rechtvaardige oplossing, hoewel het ook daar in de eerste plaats om de bijlegging ging en niet om de juistheid van de oplossing. Maar bij dronkenschap was er toch wel weinig oog voor het mogelijk ziekelijke karakter of de maatschappelijke redenen ervan. Als een ongetrouwde vrouw wegens zwangerschap werd geweerd van het avondmaal zou men toch ook graag meer over de man, van wie zij misschien zelfs het slachtoffer geweest kon zijn, lezen. En bij echtelijke moeilijkheden doet de eis van de instandhouding van de echtverbintenis vaak bepaald meedogenloos aan. Maar het zou verkeerd zijn om Voetius' Nadere Reformatie in Utrecht te beoordelen op die oppervlakkige indruk van hardheid. Voetius was het om mensen te doen, waarvan hij hoopte dat God hen zou behouden. Hij heeft gemeend, dat het zijn persoonlijke opdracht was alles te doen wat een predikant vermocht om een goed werktuig van God in diens heilswerk te zijn. In zijn artikel over hem voor het 'Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme' schreef D. Nauta, dat Voetius zich ondanks zijn professoraat predikant bleef voelen¹⁹. Voor deze kenschetsing valt stellig veel te zeggen.

De levensstijl

Vanuit een onmiskenbaar pastorale bewogenheid was Voetius een voorstander van de kerkelijke tucht. In zijn tractaat over de sleutels van het hemelrijk, dat in de 'Politica Ecclesiastica' opgenomen is, omschreef hij deze als de geestelijke macht van de zichtbare kerk om de uitwendige heilsmiddelen te hanteren²⁰. Daaronder verstond hij de prediking van het Woord, de bediening van de sacramenten en de kerkelijke leiding met waar zij nodig was de tucht²¹. In zijn definitie van de tucht noemde hij als eerste punt, dat het de op de persoon gerichte en juridische toepassing

19. D. Nauta, 'Voetius, Gisbertus', in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 2, Kampen 1983, 445.

20. *Pol. eccl.*, IV, 841. 'Claves Regni Coelorum notant spiritualement potestatem Ecclesiae visibilis, sed subordinatam et ministerialem, externa salutis media rite dispensandi, et applicandi.' De tractaten over de Sleutels van het Hemelrijk en de excommunicatie staan in het laatste, in 1676 verschenen deel van de 'Politica Ecclesiastica'.

21. *L.c.*, 842. 'Rite dispensandi et applicandi: quod sit per Verbi praedicationem, sacramentorum administrationem, et ordinarium regimen, et si hoc non sufficiat, ex hypothesi lapsus, et scandalum, sive tollendi, sive corrigendi, per disciplinam.'

Vgl. de 'reynre Predicatie des Evangelii', de 'reynre bedieninghe der Sacramenten' en de 'Kerckelicke tucht' als 'merck-teecken' van de ware Kerk in art. 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (J.N. Bakhuizen van den Brink ed., *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, Amsterdam 1976², 125).

F.G.M. BROEYER

was van Gods wil om de gewetens van zondaren te beroeren. Het tweede punt was het voorkomen en doen verdwijnen van ergernis gevende zaken in de kerk²². Voetius stelde dus het beroep op het geweten van het individu voorop. De persoonlijke vroomheid zag hij als uitermate gewichtig. In deze accentuering van het persoonlijke geloofsleven komt de betekenis van Voetius voor zijn tijd naar voren. Hij gebruikte zijn positie als hoogleraar om de predikanten en studenten in de theologie er op te wijzen, van hoe groot gewicht een warm geloofsleven was.

Volgens het pamflet ‘Voetius’ veelvoudige en sondige Misgrepen’ van 1661 begon deze na de dood van de vooraanstaande predikant Bernardus Busschoff — in 1639 — met zijn pogingen in de Utrechtse kerkeraad een overheersende positie te verwerven. Hierin slaagde hij door ervoor te zorgen, dat er ouderlingen en diakenen ‘na sijn humeur’ benoemd werden. Van de overige predikanten had hij weinig te duchten, omdat zij zich niet goed tegen hem durfden te verzetten. Ook werden er nieuwe predikanten gezocht ‘na des onnosele Heers sin ende humeur’, gelijk de pamfletschrijver het uitdrukte. Op die manier kreeg Utrecht predikanten als Abraham van der Velde, Jodocus van Lodenstein, Cornelis Gentman, Justus van den Bogaert en Johannes Teellinck²³. De auteur van het pamflet beoordeelde deze gang van zaken negatief. Smalend werd het standpunt van Voetius over het goddelijk beroep in herinnering gebracht. Maar onbedoeld suggereerde hij ook de werkelijke toedracht van de gebeurtenissen. Hij had het erover, dat de ouderlingen en diakenen ‘altesamen betovert’ waren ‘door den schijn-ijver des Heeren Voet’²⁴. Uit zijn insinuerende verpakking gehaald laat die opmerking namelijk zien, dat Voetius’ vroomheid en overtuiging een sterke weerklank in Utrecht vonden. Deze conclusie wordt bevestigd door een brief, die J.J. Dodt van Flensburg in zijn ‘Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek’ uitgaf, waarin een bewonderaar van Voetius in 1643 tijdens het hoogtepunt van het conflict van Voetius met Descartes hem verdedigde. Hij werd in bescherming genomen tegen de beschuldiging ‘van alles te willen regeren ende alles te bestieren’ en dat hij als het ware ‘geerne erstbisschop van Utrecht’ zou zijn²⁵. Het waren integendeel Voetius’ vroomheid en andere kwaliteiten, die respect afdwongen en hem zoveel gezag bezorgden.

In deze brief wordt de interessante opmerking gemaakt, dat tal van mensen niet op

22. *Pol. eccl.*, IV, 844. ‘Definitur Disciplina, seu Censura, personalis et juridicialis applicatio voluntatis Dei ad conscientias peccantium movendas ac permodas (= permovendas); et ad scandala vel cavenda vel tollenda in Ecclesia.’

23. *Gisberti Voetii, Predicants ende Professors t’Utrecht Veelvoudige, en Sondige Misgrepen, Verhinderende de weder oprechtinge van sijne gecontreseyte Onnoselheyt: Voorgesteld door Fratrem Gregorium Orthodoxum*, Amsterdam 1661, 17, 18.

24. *L.c.*, 18. Vgl. J. Vechovius, *Tranen-Vloet, gestort over het zalige af-sterven, Van den Vermaerden, Vromen, en seer Hoog-Geleerden D. Gisbertus Voetius*, Utrecht 1676
‘... wiens vromen yver gloet
Ons menichmaal ontstack.’

25. J.J. Dodt van Flensburg, ‘Voetiana Inedita’, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 6 (1840), 208.

Voetius' preken gesteld waren, hoewel geleerden er anders over dachten, met de verontschuldiging: 'Doch elck heeft syn gaven, niemant isser volmaect'²⁶. Met de predikanten, die vooral in de jaren vijftig beroepen werden, kreeg Utrecht voorgangers, die Voetius' idealen ook op de kansel meeslepend en met zeggingskracht wisten te verwoorden, zodat hij eerst toen echt zijn stempel op de stad Utrecht kon drukken. Want wat Voetius daar verwezenlijkte heeft hij voor een groot deel via derden tot stand gebracht. Hij was trouwens gewoon van anderen voor de verwezenlijking van zijn idealen gebruik te maken. Een paar maanden geleden ontdekte ik twee onbekende brieven van Voetius, waarvan er één aan Godfried Udemans in Zierikzee gericht was. Deze gaf hij allerlei opdrachten. De brief, die uit 1645 stamt, begint met een sombere analyse van de tijd. 'Quid facient pii?', 'Wat moeten de vromen doen?' 'Non tantum ingemiscent, sed et fortiter usque ad extremum halitum Satanae conatibus obsistent', 'Zij moeten niet alleen zuchten, maar zich ook krachtig tot de laatste ademhaling tegen de strevingen van Satan verzetten'²⁷. Voetius was er vanzelfsprekend zeker van, dat hij en zijn aanhangers voor een goede zaak ijverden.

In 1653, 1654 en 1655 had Utrecht er drie predikantsplaatsen bij gekregen, zodat het totale aantal op twaalf kwam²⁸. In een schrijven dat de kerkeraad op 25 juli 1658 aan de vroedschap richtte om toestemming voor het beroepen van nog meer predikanten te verkrijgen, werd er op gewezen, dat Utrecht een florerende gemeente bezat, die jaarlijks met omtrent 500 lidmaten toenam²⁹. Er trokken velen naar de stad, stelde de scriba van de kerkeraad 'om des Evangeliums wille, ende de overvloedigheid van de middelen der saligheijt'. Bij de gemeentelijke samenkomsten waren 'gepropte gehooren' en overal was een grote oogst. Op 8 augustus 1659 werd een nieuw verzoek om meer predikanten opgesteld. Toen deelde de kerkeraad de vroedschap mee, dat er een aanwas van ongeveer 570 lidmaten in één jaar te melden viel³⁰. De gereformeerde gemeente beleefde in deze jaren een bloeiperiode, die reeds enigszins aan de opwekkingen van de achttiende eeuw in Europa en Noord-Amerika doet denken³¹.

26. *L.c.*, 207.

27. Zie bijlage.

28. Duker, *Voetius*, 3, 115, 116.

29. GA Utrecht, Hervormde Gemeente, Acta Kerkeraad, 10-7-1658.

J.C. Trimp schat het aantal inwoners van Utrecht in 1659 op 21.000 en het aantal gereformeerden, met doopleiden erbij gerekend, op 10.500. Voor dit laatste cijfer baseert hij zich op het aantal van 7.000 lidmaten, dat de Utrechtse kerkeraad in 1658 en 1659 noemde. Zie J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en Dichter*, Kampen 1987, 58.

30. GA Utrecht, Hervormde Gemeente, Acta Kerkeraad, 8-8-1659.

31. De historische situatie in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw verschilt overigens zo sterk met die in de achttiende eeuw, dat de vergelijking met de opwekkingen van die tijd slechts zeer ten dele opgaat.

Toen de kerkeraad na de Franse bezetting de predikant Abraham van der Velde probeerde terug te krijgen, schreef deze ten aanzien van de verwachtingen rond zijn komst: 'Te meer also den iever ende t'leven in deselve (nl. de Utrechtse gemeente) 't sedert U.E. ende D. Teelingii Sal.' wtsegging van hier seer is verslapt, ende afgenomen.' Vgl. *L.c.*, 23-8-1675.

F.G.M. BROEYER

Ook voor de tijd van Voetius had de kerkeraad zich keer op keer tot de vroedschap gewend met het verzoek maatregelen tegen allerlei zaken, die de kerk afkeurde, te nemen. In de tijd van Voetius gebeurde dit uiteraard eveneens, en in versterkte mate. De vroedschap steunde de kerkeraad met plakkatens en door het toezicht op de naleving daarvan om een gereformeerde levensstijl te vestigen. Maar de door Voetius geleide kerk verlangde meer. In 1658 werd een biddag gehouden, waarop een ‘vernieuwing des verbonds’, naar het heette, plaatsvond³². Kennelijk onder invloed van de reformatie-ijver hieromheen besloot een man uit de families die de stedelijke regering vormden, de schepens Cornelis Quint, voor een hem aangeboden prebende uit de geestelijke goederen te bedanken³³. Hij wilde, dat die aangewend werd voor vrome doeleinden. Aldus begon de spannende episode in de geschiedenis van Utrecht, die in 1660 met de uitwijzing van Teellinck en Van der Velde eindigde en zo dramatisch moest eindigen. Want voor de meeste leden van de leidende klasse in Utrecht was het volstrekt onaanvaardbaar, als de inkomsten uit de geestelijke goederen niet langer voor een aanzienlijk deel aan henzelf en hun verwanten ten goede zouden komen.

De Voetiaanse tucht

Daarna is het in Utrecht nooit meer zo geworden, zoals het was. Het toezicht op het leven van de gemeente, dat aan het einde van de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig zeer scherp was, werd snel minder. Na de Franse bezetting bracht stadhouder Willem III in 1674 tal van Voetianen op het kussen. Desondanks brak er toen geen nieuwe periode aan van straf optreden tegen gedragingen van gemeentelieden, die volgens de kerkeraad niet door de beugel konden. Van Lodenstein was, naar bekend, zo geërgerd over de kerk in Utrecht, dat hij weigerde het avondmaal verder te bedienen. Waarom heeft de kerkeraad geen gebruik gemaakt van de mogelijkheden, die de regeringsverandering in april 1674 bood? In de volgende jaren bleek de overheid veel minder naar de wensen van de kerkeraad te luisteren dan deze toen

32. *L.c.*, 29-11-1658. Vgl. *l.c.*, 3-8-1658. Zie ook *l.c.*, 8-2-1658, 1-3-1658, 15-3-1658. In Groot-Brittannië was op de puriteinse revolutie van de jaren veertig de tijd van Oliver Cromwell (jaren vijftig) gevolgd. Voetius had een grote belangstelling voor de publicaties van Engelse en Schotse theologen en voor de ontwikkelingen aan de overzijde van de Noordzee. Zeer behartigenswaardig is dan ook W. van 't Spijkers opmerking in de bundel ‘De Nadere Reformatie’ over de relatie tussen Voetius’ idealen en die van de puriteinen met een verwijzing naar een concept van reformatie van een aantal Londense predikanten. Zie W. van 't Spijker, ‘Gisbertus Voetius (1589-1676)’, in: T. Brienen, K. Exalto e.a. ed., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 82.
33. Vgl. Trimp, *Van Lodensteyn*, 67-81. Op 23 oktober 1658 kwam het feit, dat Quint voor een prebende bedankt had, aan de orde in de kerkeraad. Vgl. GA Utrecht, Hervormde Gemeente, Acta Kerkeraad, 23-10-1658.

hoopte³⁴. Maar binnen de eigen kerkelijke gemeenschap kon men toch vrijelijk de houding tegenover overtredingen van de kerkelijke regels verscherpen? Het komt mij voor, dat het uitblijven van ingrijpende veranderingen op het gebied van de tucht in 1674 te maken heeft met de opvattingen hierover van Voetius. Om een variant op de uitdrukking ‘roomser dan de paus’ te gebruiken: predikanten als Van Lodenstein waren Voetiaanser dan Voetius zelf, dan paus Gijsbert zoals hij hatelijk genoemd werd³⁵. Voetius was een man van de kerk. In zijn tractaat over de excommunicatie in de ‘Politica Ecclesiastica’ keerde hij zich tegen de gedachte, dat het grootste deel van de kerkleden geëxcommuniceerd zou moeten worden dan wel dat de vromen zich zouden moeten afscheiden³⁶. Reeds in zijn verhandeling over het Heilig Avondmaal in de ‘Exercitia Pietatis’ poneerde hij, dat het verkeerd was om weg te blijven van het avondmaal vanwege de vele zondaren die er aan deelnamen³⁷. Deze gedachte herhaalde hij in zijn verhandeling over de excommunicatie. Hij schreef, dat hij het zich onthouden van het avondmaal om een reiniging van de kerk af te dwingen afkeurde. Toen iemand hem een keer die verklaring voor zijn afwezigheid gaf en beloofde weer aan het avondmaal te gaan, zodra de onwaardigen geweerd werden, had hij geantwoord, dat niet uit de Schrift aangetoond kon worden, dat die weg om een reformatie en zuivering te bewerkstelligen de door God voorgeschreven rechte weg was³⁸.

Voetius kante zich dan ook tegen de Labadisten, omdat zij uit de kerk getreden waren, en de separatisten, die zich in Rotterdam onder de leiding van de gewezen predikant van Bleiswijk ‘N.N.’ — dit was Adrianus de Herder — gesteld hadden. Hij betitelde hen als Neo-Donatisten. Anderzijds moest hij ook niets hebben van de tegenstanders van de tucht, door hem als Erastianen aangeduid, daar juist degenen, die de kerk totaal ondergeschikt aan de overheid wilden maken, kerkelijke tucht afwezen³⁹. Voetius stond een gematigde tucht voor.

34. Zie voor de historische context van de regeringswisseling. D.J. Roorda, ‘Prins Willem III en het Utrechtse regeringsreglement. Een schets van gebeurtenissen, achtergronden en problemen’, in: *Van Standen tot Staten. 600 Jaar Staten van Utrecht. 1375-1975*, Utrecht 1975, 91-133. Voor Van Lodensteins houding, zie C. Graafland, ‘Jodocus van Lodenstein (1620-1677)’, in: T. Brienens, K. Exalto e.a. ed., *De Nadere Reformatie*, 116-120; Trimp, *Van Lodensteyn*, 142-146, 155-174, 200-202.

35. Vgl. Duker, *Voetius*, 3, 75-78 voor ‘Paus Gijsbert’ en ‘Papa Ultrajectinus’. Vgl. voor het verder gaan van de leerlingen van Voetius dan Voetius zelf Van ‘t Spijker, ‘Gisbertus Voetius’, in: T. Brienens, K. Exalto e.a., *De Nadere Reformatie*, 83.

36. *Pol. Eccl.*, IV, 910-915.

37. *Exerc. piet.*, 344, 345. In het hoofdstuk over de Avondmaalspraxis. Zie voor Voetius’ avondmaalsopvattingen in een breder verband: C. Graafland, ‘Nadere Reformatie. G. Voetius, W. à Brakel. J. Verschuier’, in: W. van ‘t Spijker, W. Balke, L. van Driel ed., *Bij Brood en Beker. Leer en gebruik van het Heilig Avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Goudriaan 1980, 248-256.

38. *Pol. eccl.*, IV, 913.

39. *L.c.*, 910-915 voor zijn verzet tegen separatisme; *l.c.*, 844-846, 936-943 voor zijn kritiek op degenen, die de kerkelijke tucht afwezen.

F.G.M. BROEYER

Voetius' tractaten over de sleutels van het hemelrijk en de excommunicatie zijn in de negentiende eeuw met een aantal andere gedeelten van de 'Politica Ecclesiastica' opnieuw uitgegeven. F.L. Rutgers en Ph.J. Hoedemaker hebben die nieuwe editie van geselecteerde Voetius-verhandelingen bezorgd met het oog op hun eigen tijd⁴⁰. Maar de tractaten over de sleutels en de excommunicatie zijn vooral ook interessant als historische bron voor de zeventiende eeuw. Het is volstrekt onmogelijk om over de tucht van die periode in Utrecht te oordelen zonder kennis van deze geschriften. Want gezien het gezag, dat Voetius in Utrecht had, moeten ook voor de tucht de woorden van A.C. Duker in aanmerking genomen worden, dat hij wat hij met de studenten in de collegezaal ontwikkelde later 'opgevolgd en toegepast' kon zien in de Utrechtse gereformeerde gemeente⁴¹.

Voetius maakte in zijn verhandeling over de sleutels van het hemelrijk een scherp onderscheid tussen de voorstadia van de tucht en de eigenlijke tucht⁴². Zowel bij de voorstadia van de tucht als de tucht zelf ging het om maatregelen tegen openbare zonden. In de lijn van de gereformeerde traditie schreef hij: 'de occultis non judicat ecclesia', 'de kerk oordeelt niet over het verborgene'⁴³. Er konden geen verhoren afgewonden worden van getuigen. Evenmin konden verklaringen onder ede en dergelijke als middel aangewend worden.

Voetius somde vier voorstadia op, waarmee een gemeentelid te maken kon krijgen. Het eerste was de 'notitia', de constatering van het als zonde beschouwde feit. Dan kwamen vervolgens eerst de 'admonitio', vermaning als eerste en de 'correptio', bestraffing als tweede, zwaardere maatregel. Maar er bestond nog een voorstadium van de tucht. Dat vierde voorstadium is in hoge mate belangwekkend. Voetius onderkende als zodanig de 'abstentio simplex', de afhouding van het avondmaal voor een enkele keer⁴⁴. In zijn uiteenzetting over de eigenlijke tucht zei hij het te betreuren, dat de 'suspensio', de schorsing van het Heilig Avondmaal in de wandeling ook vaak 'abstentio', afhouding genoemd werd, omdat dit verwarring wekte⁴⁵. Daar had hij gelijk in. Want voor een onderzoeker van de Utrechtse kerkeradsacta is het vaak bijzonder moeilijk bij het woord 'afhouding' uit te maken, of het om een 'abstentio simplex' dan wel om een 'suspensio' ging. Ook al werden de termen 'suspensio' en 'suspenderen' zelf dan wel de toevoeging 'voor een keer' of 'voor dese keer' veelvuldig genoeg gebruikt om vast te stellen, dat de Utrechtse kerkeraad daadwerkelijk van Voetius' indeling gebruik maakte.

In een inleidend hoofdstuk had Voetius uitgelegd, dat tucht alleen op de belijdende

40. G. Voetius, *Tractatus Selecti de Politica Ecclesiastica*, F.L. Rutgers, Ph.J. Hoedemaker ed., Amstelodami 1885, 1886.

41. Duker, *Voetius*, 2, Leiden 1910, 234.

42. *Pol. eccl.*, IV, 850.

43. *L.c.*, 854.

44. *L.c.*, 852-861. Een enkele keer betekent niet noodzakelijk één enkele keer. Vgl. *L.c.*, 931, waar Voetius 'simplex' vaag met 'eenmaal of tweemaal' omschrijft.

45. *L.c.*, 882, 883.

lidmaten toegepast kon worden. Omdat de voorstadia dus niet tot de eigenlijke tucht behoorden, was het met de vermaning en de bestraffing mogelijk die tegenover doopleden te hanteren⁴⁶. Bij de ‘abstentio simplex’ gold dit in één geval, namelijk dan wanneer de aanneming tot lidmaat vanwege een als zondig beschouwd feit uitgesteld werd⁴⁷.

Voetius noemde acht casusposities voor de ‘abstentio simplex’, waarvan enkele goed laten zien, dat Voetius hier terecht nog niet van tucht als zodanig wilde spreken. De kerkeraad kon iemand namelijk in bepaalde gevallen van het avondmaal uitsluiten, hoewel deze volstrekt overtuigd van de onschuld van de persoon was. Dit was bijvoorbeeld het geval, als er misschien anders onrust in de gemeente over zou kunnen ontstaan. Verder kon de kerkeraad onder meer een ‘abstentio simplex’ opleggen, als de beschuldigde ontkende en dus misschien toch onschuldig was⁴⁸.

In zijn inleiding op de tucht in eigenlijke zin eiste Voetius onder meer, dat deze niet te hard en rigoreus zou zijn, maar juist meer naar een zekere mildheid neigde⁴⁹. Een te grote toegeeflijkheid ten opzichte van de zonde was daarentegen evenzeer verkeerd. Hij ging hier uitvoeriger op de doeleinden van de tucht in. Het klassieke bij Calvijn te vinden drietal van de ere Gods, de waardigheid van de kerk en het heil van de zondaar breidde hij uit tot een zevental. De doeleinden van de waardigheid van de kerk en het heil van de zondaar werden beide in drieën verdeeld en bovendien omgewisseld. De drie doeleinden met betrekking tot de enkele persoon kwamen vóór de drie met betrekking tot de kerk⁵⁰. Ook hier valt het dus weer op, dat bij Voetius een accentverschuiving naar het persoonlijke geloofsleven plaatsvond.

In zijn speciaal aan de excommunicatie gewijde tractaat ging Voetius nader op een aantal facetten van de eigenlijke tucht in. De eerste fase hiervan was de ‘excommunicatio minor’, de kleine ban, die over het algemeen ‘suspensio’, schorsing genoemd werd en uitsluiting van het avondmaal inhield. Vervolgens kwam de ‘excommunicatio maior’, de grote ban, waarbij een officiële kennisgeving aan de gemeente

46. *L.c.*, 850. Over de voorstadia, ‘antecedentia’ of ‘praeambula’ van de tucht als de vermaning en de bestraffing zei hij: ‘non video tamen quomodo probari possit disciplinam proprie dictam ad eos extendendam; cum numquam per actualis fidei professionem in ecclesiasticam confoederationem recepti ad coenae communionem admissi sint.’

47. *L.c.*, 860, 861.

48. *L.c.*, 861. Over de ‘abstentio simplex’ met haar acht gevallen oordeelde Voetius: ‘quae tamen formaliter et proprie non sit censura, aut poena, aut disciplina, aut excommunicatio, sive major, sive minor, vulgo dicta suspensio. Ratio haec est, quia Ecclesia non punit sine iudicio nec iudicat quenquam, disciplina dignum, qui aut ad requisitam poenitentiam se paratum ostendit, aut ad debitam purgationem se offert, immo ad eam praestare incipit, si non praestat; saltem de culpa, aut scandalo dato hactenus non vincitur.’

49. *L.c.*, 869. ‘1. Ne sit dominans, nec cum violentia et coactione externa conjuncta 2. Ne sit immitis, dura, rigida nimis: sed in mitiorem ac benigniorem partem potius inflectens 3. ...’ etc.

50. *Pol. eccl.*, IV, 872, 873. Hoofdstuk ‘De finibus et effectis disciplinae’. Vgl. J. Calvinus, *Institutio Christianae Religionis*. 1559, IV, cap. 12,5, in: *Joannis Calvinii Opera Selecta*, P. Barth, G. Niesel e.d., V, Monachii in Aedibus 1936, 215, 216. F. Wendel, *Calvin. Sources et Évolution de sa Pensée religieuse*, Paris 1950, 227, 228.

F.G.M. BROEYER

plaatsvond, in een eerste trap zonder naam, in een tweede trap met naam en in de derde en laatste trap via het afsnijdingsformulier⁵¹. De procedure van de avondmaalschorsing kon lange tijd in beslag nemen, gelijk uit de acta van de Utrechtse kerkeraad blijkt⁵². Dat moest ook volgens Voetius zo. Met een verwijzing naar Ex. 34, Num. 14 en Psalm 103 poneerde hij, dat de lankmoedigheid en barmhartigheid van God zich moesten weerspiegelen in het optreden van kerkelijke instanties⁵³. Na een afsnijding was het weer mogelijk om in de kerk opgenomen te worden. Ze gold trouwens met het voorbehoud, dat een afval der heiligen onmogelijk was⁵⁴.

Avondmaalsmijding

Bij de behandeling van de vier voorstadia van de tucht is een uitermate belangrijk punt nog niet naar voren gekomen. Wat de ‘abstentio simplex’ aangaat is niet gezegd, dat Voetius er twee soorten van onderscheidde. Ik heb het slechts over het tweede soort gehad, dat in de kerkeraadacta zo talrijk vertegenwoordigd is. De ‘abstentio simplex’ van het eerste soort verdient echter eveneens aandacht, en zelfs speciale aandacht. Deze vorm van ‘afhouding’ nam men eigener beweging op zich. Zoiets kon voorkomen, zei Voetius, als iemand ‘proprii cordis et conscientiae scrupulo, inquietudine, distractione’, wegens gewetensproblemen dus, afbleef. Hij noemde ook nog twee andere redenen om zich op eigen initiatief van het avondmaal te onthouden⁵⁵. Het komt mij voor, dat Voetius met deze opvatting over de ‘abstentio simplex’ op basis van het beproeven van zichzelf de weg voor de avondmaalsmijding geopend heeft⁵⁶. In zijn — eerder gepubliceerde — ‘Exercitia Pietatis’ keurde hij

51. *Pol. eccl.*, IV, 865, 866.

52. Vgl. het geval van een zekere Peter Specht in F. A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in gereformeerde kerkeraadacta*, Rotterdam 1989, 99-106.

Bij een volledige procedure was ook de classis betrokken. Vgl. de desbetreffende bepalingen in de Dordtse kerkerode, art. 76 en 77 (C. Hooijer, *Oude Kerkordeningen*, 458). Vanzelfsprekend hield Voetius met de artikelen over de tucht hierin rekening.

53. *Pol. eccl.*, IV, 910. ‘Deus longanimitate sua et misericordia (quae Psal. 103. Exod. 34. Numer. 14. celebrantur) Principibus et Magistratibus insinuat, ut sint clementes, tardi ad inferenda mala poena, non nisi necessitate salutis Reipublicae, et legis divinae hoc postulante.’ Zo dienden, schreef Voetius, ook kerkelijke instanties te handelen. H. Bouwman wees uitdrukkelijk op deze oproep van Voetius tot barmhartigheid (H. Bouwman, *De kerkelijke tucht naar het Gereformeerde Kerkrecht*, Kampen 1912, 224).

54. *Pol. eccl.*, IV, 930-935. Voor de onjuiste gevolgtrekking van een afval der heiligen uit de afsnijding, vgl. *l.c.*, 875.

55. *L.c.*, 859. ‘Prior est, cum quis aut proprii cordis et conscientiae scrupulo, inquietudine, distractione; aut in casu postulati temporis ad deliberationem, et ad sui purgationem; aut ut praevieniat sistatve scandalum, scisma aliaque metuenda aut minantia Ecclesiis incommoda, seipsum semel atque iterum proprio motu abstentum facit, illudque presbyterio aut delegatis eius indicat.’

56. In zijn weergave van Voetius’ opvattingen over de tucht sprak Bouwman over de ‘abstentio simplex’ (H. Bouwman, *Tucht naar het Gereformeerde Kerkrecht*, 226-229). Door het vergelijken van de theorie met de gegevens in de Utrechtse kerkeraadacta wordt Voetius’ uiteenzetting hierover echter pas goed duidelijk. Diens standpunt over de mogelijkheid van het zich onthouden van het Heilig

overigens een dergelijke reden om eventueel bij het Heilig Avondmaal weg te blijven af. Toen wees hij er op, dat het avondmaal juist voor mensen, die bekommerd waren over hun zonden, bedoeld was⁵⁷.

Voor de secretaris van de kerkeraad bestond er geen reden om de gevallen te registreren, dat mensen het avondmaal door een bezwaard geweten meden, omdat ze daartoe geen aanleiding boden. Een algemeen verschijnsel was de mijding stellig nog niet. Als wegblijven van het avondmaal in de acta vermeld wordt, komt het op dezelfde manier ter sprake als wegblijven uit de kerkdienst: de kerkeraad zocht er religieuze onverschilligheid achter. In de jaren zeventig werd dit anders. Op 4 oktober 1674 vroeg een vrouw aan de kerkeraad of ze ondanks een lasterlijk verhaal dat over haar circuleerde, aan het avondmaal mocht gaan. De kerkeraad gaf haar de raad zich te onthouden⁵⁸. De acta voor 11 januari 1675 bevatten in verband met een komende avondmaalsviering de mededeling, dat een man te horen gekregen had, dat hij 'sich wel soude hebben te beproeven, ten eynde hij mochte weerdiglyck daer verschijnen'. De man had vervolgens meegedeeld, dat hij niet zou deelnemen⁵⁹. Op 5 oktober 1666 was er trouwens al een geval, waarin de kerkeraad geen afhouding oplegde, maar de persoon op eigen beproeving toeliet⁶⁰. Na Voetius' dood gaat het veel voorkomen, dat mensen, naar het heette, 'op eigen beproevinge' toegelaten werden⁶¹. Toen in 1682 voor een danspartij — het was een gemaskerd bal — niet vastgesteld kon worden, wie er gedanst hadden, besliste de kerkeraad bijvoorbeeld, dat iedereen 'op eigen beproevinge' toegelaten werd⁶². Daar de kerkeraad zich slechts met openbare, ergernis wekkende zonden bezighield, doen deze gegevens vermoeden, dat er in Utrecht vanwege de voor anderen verborgen zonden of een als onwaardig ervaren staat avondsmaalsmijding voorkwam en dit in toenemende mate. Theoretisch was het immers volgens Voetius aanvaardbaar geworden, als iemand die door zijn geweten gekweld werd afbleef.

Voetius' betekenis

Het is zonneklaar, dat de preken, het huisbezoek en de catechisaties van de Utrechtse predikanten een grote uitstraling hebben gehad. In het al eerder ter sprake gekomen

Avondmaal op eigen initiatief krijgt extra reliëf, als aan het standpunt van de door hem bewonderde Willem Teellinck gedacht wordt, die eiste dat de gehele gemeente het avondmaal gebruikte (A.G. Knevel, 'Willem Teellinck en de praktijk van het Heilig Avondmaal', in: W. van 't Spijker e.a., *Bij Brood en Beker*, 282-300).

57. *Exerc. piet.*, 344, 345.

58. GA Utrecht, Hervormde Gemeente, Acta Kerkeraad, 4-10-1674.

59. *L.c.*, 11-1-1675.

60. *L.c.*, 5-10-1666.

61. Vgl. *L.c.*, 5-4-1678, 5-7-1678, 12-7-1678, 7-10-1678, 11-10-1678, 17-2-1679, 3-3-1679, 13-1-1680, 9-4-1680.

62. *L.c.*, 27-3-1682. Vgl. *L.c.*, 20-2-1682. Bij een bal in 1683 gebeurde hetzelfde: *L.c.*, 26-2-1683, 30-3-1683, 2-4-1683.

F.G.M. BROEYER

pamflet 'Voetius' veelvoudige en sondige Misgrepen' kwam als te weerleggen argument pro Voetius ter sprake, dat in Utrecht op tal van dingen 'goede ordre' was gesteld 'ende datmen aldaer in toom hout de ongebondenheyt der Jeucht ende wereltsche menschen'. Het pamflet loochende dit niet, maar schreef de eer hiervoor echter toe aan de overheid en haar plakkaten⁶³. Toch kan het natuurlijk niet anders, of Voetius' idealen moeten ook op eigen aandrift door mensen in praktijk zijn gebracht. Het kan niet alleen dwang zijn geweest, die maakte dat zijn opvattingen zoveel aanhang kregen. Hij had juist voor de enkeling oog. Het meest effectieve instrument om de Utrechtse bevolking voor zijn opvattingen te winnen zijn waarschijnlijk de catechisaties geweest. Het is veelzeggend, dat de schrijver van het bovengenoemde pamflet tegen Voetius hieraan zoveel aandacht besteedde en erkende, dat er een 'groten geroep' van was 'door het gansche Lant'⁶⁴. In de kritiek erop werd 'het momaangesicht van schijnheylicheyt' als het ergerlijke gevolg beschouwd⁶⁵. Schamper werd Voetius 'een tweden Calvinus' genoemd vanwege de drie catechisatiecursussen, die Voetius zelf gaf en waarmee hij tevens suggereerde, dat de vroegere predikanten van Utrecht hun taak niet goed hadden vervuld. Al erkende de pamflet-schrijver, dat er tevoren misschien wat te weinig aandacht aan godsdienstondericht besteed was⁶⁶. Volgens het pamflet verdeed Voetius op die catechisatiën zijn tijd aan het behandelen van beuzelachtige en onbetamelijke vragen. Anderen, ging het verder, waren hem in Utrecht en elders hierin gevolgd, zielzorgers, die er attent op waren om 'de regulen en maximen van mijn Heer Voet' te volgen⁶⁷.

De waarheidskern in deze uitlatingen is, dat Voetius met zijn enthousiasme voor de catechisatie veel bereikt heeft. De interesse voor de religieuze opvoeding verklaart mede de weerklink, die hij kreeg. In zijn rede na Voetius' dood prees Gentman hem door hem 'Vader der Nederlandsche Catechisatien' te noemen. Vóór zijn tijd waren er nauwelijks, merkte Gentman op, terwijl ze 'nu', stelde hij, bijna in alle kerken 'door sijn ophef en bysondere aensporen aen alle sijne Leerlingen in fleur gebracht' zijn⁶⁸.

Voetius was niet alleen maar een belangrijk exponent van de ontwikkeling naar een grotere persoonlijke vroomheid in de zeventiende eeuw. Met zijn organisatorische en didactische bekwaamheden, gedragen door een ware pastorale hartstocht, heeft hij die ontwikkeling ook sterk bevorderd. Daaraan vooral dankt hij zijn grote historische betekenis.

63. *Gisberti Voetii Veelvoudige, en Sondige Misgrepen*, 83.

64. *L.c.*, 52.

65. *L.c.*, 53.

66. *L.c.*, 53.

67. *L.c.*, 54, 55.

68. C. Gentman, *Allon Bachuth*, 12. Zie voor de plaats van Voetius in de geschiedenis van de catechese W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1986, 122, 127, 143-144, 147.

Bijlage

Brief van Gisbertus Voetius aan Godfried Udemans, 10 mei 1645⁶⁹.

Reverende frater, scurrilem satyram in te aliosque fideles verbi ministros, immo in synodos et ecclesias stolidi illius juvenis vidi, sed non sine dolore et indignatione. Videmur in illa tempora incidisse, in quibus mundus, et libertinismus de veritate et pietate palam triumphant. An non haec judicia Dei jam matura portendunt? Utinam sim vanus vates! Quid facient pii? Non tantum ingemiscent, sed et fortiter usque ad extremum halitum Satanae conatibus obsistent. Rev. collega noster Maetsius telam exorsus est, quam si per valetudinem praetexere ipsi licuerit, discent *ματαιόλογοι* quidam, multum interesse inter *συκοφαντεῖν* et *θεολογεῖν*. Sed et tuae hic partes sunt. Nisi quis hyperaspistes pro te in petulantem illum adversarium incurrare velit. Unum tibi praeterea agendum arbitror, ut scribas ad synedrium Sylvaeducense, et conqueraris de illo, qui proculdubio illic inter membra ejus numeratur. Nescio an videris satyram aut pasquillam anonymi (Salmasii stili), quo Theologi et ministri Belgici una cum synodis et orthodoxis et praestantissimis Theologis Fr. Junio, Beza etc. indignissime prostituuntur. Jam secundo, et quidem ex professo hoc egit: vidit enim tam impune illi abiisse, quod primam iis libris de usura trapezitica communem sententiam ecclesiarum immo totius Christianismi, et tot publica decreta synodorum Belgii exsibilaverit; immo et Magistratus in synodos ac concionatores acerbissime concitarit. Mirati sumus soporem, stuporem an lethargum, classium ac synodorum, quod mature ejusmodi machinationibus (quae tantum initia sunt dolorum) non occurrerint. Cur nunc demum non evigilant? Praestat dum sero, quam nunquam. Tuum et tui similium est aliis hic praeire: ne tandem eveniat bonae causae veritatis ac pietatis, quod in Anglia postremo decennio Gul. Ladi. Praeter hanc vanitatem capillarum cogitandum est serio omnibus ministris de choreis, de usura trapezitica, de fraternitate Mariae, de crucibus, aliisque reliquiis Papatus et idolothytis ne et illa tandem inter adiaphora aut politica numeranda sint. Sed non possum, non iterato suggerere, deliberandum serio an non a te, seu mavis a synedrio tuo quirelae deferendae sint per epistolam ad synedrium Sylvaeducense de editione istius satyrae per membrum ecclesiae Sylvaeduc., juniorem scil. Sch.[olae]. Quod si a synedrio tuo nihil fiat, eundum est ad classem, et inde synodum: ubi correspondentes Transi-

69. In: Koninklijk Huisarchief (KHA), Coll. Weigel, G 15, 4370.

De andere brief van Voetius, waarover in de tekst van het artikel gesproken wordt, bevindt zich eveneens in de collectie Weigel (G 15, 4369). Dit schrijven was gericht aan Adrianus Hofferus te Zierikzee, een man die verscheidene belangrijke overheidsambten bekleed heeft, maar bovendien kerkelijk zeer geïnteresseerd was en Udemans in 1618 als ouderling naar de synode van Dordrecht vergezeld. De brief dateert van 3 maart 1636. Voetius schreef Hoffer hierin, dat hij met de hem geschonken bundel 'Nederduytsche Poemata', door deze in 1635 gepubliceerd, bijzonder ingenomen was.

Hare Majesteit de Koningin dank ik voor de toestemming tot het raadplegen van stukken in het Koninklijk Huisarchief en het publiceren van een ervan.

F.G.M. BROEYER

sal., Noort Holl., Zuijd Holl. et Ultraj. forte quid efficerent. Omnes enim hos synodos satyra illa tangi notum est: quia decreta de vanitatibus illis (quas novi illi homunciones non tantum adiaphoras sed et laude dignas censent) exserte fecerunt. Ad Deum veritatis et pietatis vindicem respiciendum, ab illo omnium consiliorum et conatum nostrorum directio et successus animitus petendus. Ejus paternae providentiae te, tuos, et tua commendo.

VI Eid. Maj. CI I CXLV.

Tuus omni officio
G.V.

Bij de passage over het satyrisch geschrift in het laatste gedeelte van de brief staat in de marge: Dordraci libellus illius juvenis, cum omnibus aliis eristicis scriptis de controversia capillari prohibitus est.

Adressering: Reverendo et eximio Dei viro D. Godefrido Udemans eccles. Zirizelanae ministro fideliss.